

УДК 344:351.746(477)

Р.М. ЛЯШУК, Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького

СПЕЦІАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛОВИХ ЗАХОДІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Ключові слова: силові заходи, Державна прикордонна служба України, спеціальні принципи, заходи адміністративного припинення

Дотримуючись загальних принципів застосування вогнепальної зброї, бойової техніки, службових собак, спеціальних засобів і фізичної сили, Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) діє в рамках законності і не переходить тієї межі, за якою реакція на правопорушення стає новим правопорушенням. Діяльність правоохоронних органів по застосуванню силових заходів, як особливий вид державного примусу, повинна відповідати не тільки загально правовим вихідним ідеям, але й спеціальним принципам, притаманним тільки цьому виду діяльності.

Під спеціальними принципами застосування заходів адміністративного припинення спеціального призначення слід розуміти універсальні, науково-обґрунтовані та апробовані практикою, закріплені прямо, або опосередковано в нормативно-правових актах основоположні засади, які виражають сутність і специфіку застосування силових заходів як самостійного правового явища, і які є орієнтиром для практичної діяльності ДПСУ у цій сфері.

Окремі аспекти досліджуваної теми знайшли своє відображення у наукових працях В.Б. Авер'янова, О.С. Фролова, Л.Г. Чистоклетова, А.С. Шляпочнікова, В.А. Владімірова, Ю.І. Ляпунова, А.П. Коренева, В.М. Іщенко, М.М. Гуренко, А.І. Лістратова, Д.М. Бахраха, М.О. Беляєва, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюк та інших. Разом із тим, компле-

ксного дослідження щодо спеціальних принципів застосування силових заходів в діяльності ДПСУ не проводилося. Тому метою статті є розгляд обсягу та змісту спеціальних принципів застосування силових заходів ДПСУ. Її новизна полягає у формуванні принципів правомірного використання екстраординарних засобів адміністративного припинення, на основі аналізу умов та обмежень застосування різних видів сили, що містяться в законодавстві України.

До спеціальних принципів застосування силових заходів ДПСУ, на наш погляд, слід віднести: мінімізацію завданої шкоди та своєчасність і адекватність застосування екстраординарних заходів адміністративного припинення.

Основним спеціальним принципом застосування силових заходів є *мінімізація шкоди особі*, щодо якої вони застосовуються, з урахуванням характеру небезпеки протиправного діяння. До мінімізації шкоди відноситься і припинення правопорушення без застосування сили. Перевага повинна віддаватися ненасильницьким заходам: роз'яснення суті правопорушення, прав на застосування сили та можливих наслідків такого застосування, попереджувальні жести і вигуки, вимога зупинити транспортний засіб, використання технічних засобів, які обмежують пересування тощо [1, с.129-130]. Застосування зброї завжди має бути крайнім заходом, останнім із всіх допустимих. Прикордонники повинні використовувати всі наявні можливості виконання завдання з охорони державного кордону ненасильницькими методами (пп.6.1 [2]). У разі неможливості уникнути застосування сили, вона не повинна перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на ДПСУ обов'язків, і має зводитись до мінімуму можливості завдання шкоди здоров'ю правопорушників та інших громадян (ч.4 ст.12 Закону України «Про міліцію») [3]. Застосування заходів адміністративного припинення не є санкцією за вчинене діяння, а повинно переслідувати єдину мету – припинити правопорушення, завдаю-

чи, при цьому, мінімальної шкоди.

За відсутності підстав для застосування зброї без попередження, «застосування заходів фізичного впливу повинно мати оборонний, стримувальний характер, бути спрямованим на здійснення контролю за діями правопорушника» (пункт 2.3.4 наказу АДПСУ від 21.10.2003 р. № 200) [2]. Дана норма фактично закріплює принцип мінімізації шкоди при застосуванні заходів фізичного впливу.

Для забезпечення мінімізації шкоди законодавець встановлює ряд обмежень на застосування різних видів сили. Пункт 2.4.6 наказу [2] містить положення: «під час застосування спеціальних засобів прикордонники зобов'язані:

1) не допускати завдання ударів гумовим кийком по голові, шиї, ключичній ділянці, животі, статевих органах;

2) не застосовувати світлошумових засобів відвертальної дії на відстані ближче двох метрів від людини;

3) не застосовувати пристроїв для примусової зупинки: автобусів і вантажних автомобілів, що здійснюють перевезення людей; мотоциклів, мотоколясок, моторолерів, мопедів; на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, у тунелях;

4) у разі застосування наручників, здійснювати періодичну (не менше як через 2 години) перевірку стану фіксації замків».

Для запобігання спробі втечі осіб, затриманих за порушення державного кордону, зброя може бути застосована лише в тому разі, якщо особі, яка здійснює втечу, відомо про її затримання за порушення (спробу порушення) кордону. При застосуванні зброї для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, стрільба на ураження водія та пасажирів не ведеться (пп.2.5.7, 8 [2]). «При застосуванні патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, упаковок з препаратами сльозоточивої та дратівної дії (газових балончиків) і патронів до газових пістолетів, (ре-

вольверів) прикордонники мають керуватися обмеженнями щодо мінімальної відстані застосування, які визначаються технічними характеристиками для конкретного виду спеціального засобу» (пп.2.4.8 [2]).

Ще на початку озброєння армій вогнепальною зброєю люди зрозуміли, що передбачити об'єкт і ступінь дії її вражаючих властивостей, навіть при вмілому використанні, важко. Будучи фізичним засобом припинення неправомірних дій, вогнепальна зброя є таким технічним пристроєм, результат застосування якого, як зазначали ще вітчизняні юристи початку ХХ століття, не може бути врахований заздалегідь [4, с.78]. Цей захід може дати непередбачувані фактичні наслідки: від легкої рани до смерті особи. І у тому, і в іншому випадку вирішальну роль можуть зіграти випадкові чинники: навколишнє середовище, ґрунт, дорожнє покриття і навіть конструктивні особливості табельної зброї, якою озброєний прикордонник.

Для зниження можливості завдання шкоди життю і здоров'ю сторонніх осіб в згаданому наказі Адміністрації Державної прикордонної служби України від 21.10.2003 р. № 200 «Про затвердження Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України» [2] встановлені обмеження для застосування різних видів вогнепальної зброї з урахуванням її тактико-технічних характеристик. В пунктах 2.5.2, 4.7, 7 забороняється застосування зброї в напрямку території суміжної держави, за винятком випадків відбиття збройного нападу та вторгнення на територію України озброєних військових груп і злочинних угруповань, припинення збройних провокацій, а також для відбиття нападу або припинення збройного опору осіб, які незаконно перетинають чи намагаються незаконно перетнути державний кордон України. Перед кожним використанням озброєння

кораблів, катерів, вертольотів і літаків, артилерія і кулемети яких здатні вражати на відстані кількох кілометрів, необхідно враховувати наявність інших об'єктів в районі можливого ураження (пункти 4.5, 5.4, 5.5), а від їх застосування на річках (пункт 4.1.2) взагалі відмовитись [2]. «Для запобігання викраденню повітряних суден, що належать Україні, зброя застосовується тільки щодо осіб, які здійснюють викрадення судна, якщо іншими способами та засобами неможливо припинити цю спробу» (пп.2.5.6 [2]). Влучання в повітряне судно може призвести до його аварії та загибелі людей.

У разі застосування і використання зброї військовослужбовець зобов'язаний вжити всіх заходів для того, щоб не було завдано шкоди стороннім особам [5, с.10]. Прикордонникам забороняється застосовувати і використовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи (пп.2.5.9 [2]). Таким чином, дана заборона на застосування і використання вогнепальної зброї передбачає наявність двох умов, взятих в єдності 1) значне скупчення людей і 2) можливість того, що при застосуванні вогнепальної зброї можуть постраждати сторонні особи. При наявності вищезазначених умов норма права встановлює абсолютну заборону на застосування зброї.

Значне скупчення людей є оціночним поняттям, яке не можна виразити кількісно. Адже якщо зброя застосовується в невеликому приміщенні, то і дві сторонні особи є значним скупченням людей. Інша справа, якщо зброя застосовується на якому-небудь відносно великому просторі. Тому дана умова є суб'єктивно-оціночною для кожного окремого випадку. Сторонніми особами слід визнавати тих людей, які не є об'єктами правомірного застосування зброї. Можливість того, що при застосуванні вогнепальної зброї можуть постраждати сторонні люди, припускає наявність такої обстановки застосування зброї працівником ДПСУ, при якій є реальна ймовірність того, що куля може потрапити хоча б

в одну сторонню особу і заподіяти шкоду її життю або здоров'ю. Недотримання вказаної заборони на застосуванні зброї є перевищенням влади прикордонником [6, с.94-96].

На нашу думку, застосовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей слід в крайніх випадках, коли виключається можливість завдання шкоди життю і здоров'ю сторонніх громадян.

До принципу мінімізації шкоди належить також і заборона застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби, службових собак і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, зокрема прикордонників, або збройного нападу чи збройного опору (пп.2.2.3 [2]).

Під жінками з явними ознаками вагітності слід розуміти жінок з очевидними для всіх ознаками вагітності. Інакше кажучи, прикордонник повинен бачити, або достовірно знати про такий стан жінки. Термін вагітності в даному випадку значення не має. Особи літнього віку – це люди, які почали старіти, фізичний стан яких дозволяє працівникові ДПСУ припинити їх протиправні дії без застосування силових заходів. Особи з вираженими ознаками інвалідності – це особи зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, наслідком травм або з уродженими дефектами, що призводить до обмеження життєдіяльності [7, с.2]. Необхідно відзначити, що дані ознаки повинні бути явно вираженими, тобто очевидними для всіх, у тому числі і для прикордонників (відсутність кінцівок, сліпота і тому подібне). Малолітні – це діти, фізичний потенціал яких не становить явної загрози життю і здоров'ю прикордонників. Відносна заборона на застосування зброї в даних випадках полягає в тому, що закон хоча і забороняє застосування зброї відносно названих категорії осіб, проте ця заборона не носить абсолютного характеру, оскільки в окремих трьох випадках (при груповому нападі, що загрожує

життю і здоров'ю людей, зокрема прикордонників; при озброєному нападі; при озброєному опорі) застосування зброї визнається правомірним [6, с.94-96].

Якщо ж зброя відносно вказаних осіб застосовується за наявності інших підстав (наприклад, при затриманні особи, яка затримана при скоєнні тяжкого злочину і намагається втекти), то такі дії є порушенням принципу мінімізації завдання шкоди та визнаються неправомірними.

У кожному разі застосування силових заходів, з метою зменшення завданої шкоди, прикордонники зобов'язані надати потерпілим необхідну медичну допомогу, а у випадку застосування спеціальних засобів та службових собак – повідомити лікарів і медичні заклади про те, який засіб було застосовано в кожному конкретному випадку (пп.2.4.10 [2]).

Як бачимо, переважна більшість обмежень направлена на мінімізацію завдання шкоди не самому правопорушнику, а іншим громадянам та на зменшення ймовірності самого завдання їм шкоди.

Ми підтримуємо думку О.С. Фролова, що принцип мінімізації шкоди повинен розповсюджуватись не лише на особу правопорушника і сторонніх осіб, але й на їх майно, яке теж може бути пошкодженим чи знищеним під час застосування зброї та спеціальних засобів [1, с.131].

Принцип своєчасності і адекватності [8] застосування екстраординарних заходів адміністративного припинення ДПСУ має багатоаспектне значення. Своєчасність застосування силових заходів полягає в правильному виборі відрізка часу, моменту коли необхідно почати і закінчити припинення правопорушення. Застосування заходів адміністративного припинення спеціального призначення повинно починатись безпосередньо перед «критичним» моментом суспільно небезпечного діяння, коли іншими (несиловими) засобами не вдалось його припинити (ст.13 [3]), а продовження правопорушення призведе до завдання істотної шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам.

Силова дія на порушника повинна припинятись, коли він припинив правопорушення, або знаходиться в такому стані, в якому фізично не може продовжити протиправне діяння чи вчинити нове (зупинення транспортного засобу, поранення правопорушника, знаходження під дією спеціальних засобів тощо). Застосування сили буде незаконним, коли воно почнеться до, або після моменту настання підстав такого застосування. Є недопустимим продовження силової дії на правопорушника, коли ціль адміністративного припинення досягнута, і це призведе до завдання невинуватих шкоди.

Силові заходи повинні бути адекватними припинюваному правопорушенню. Застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів і фізичної сили повинно відповідати реальності потенційної загрози, з урахуванням якої прикордонник має право оголосити вогнепальну зброю і привести її у готовність (ч.1 ст.15-1), а також обрати вид силового засобу, час початку та інтенсивність його застосування (ч.2 ст.14 Закону України «Про міліцію») [3]. Адекватність умовно можна поділити на наступні складові: необхідну достатність і відповідність застосування сили.

Під необхідною достатністю слід розуміти застосування сили у межах, достатніх для попередження, припинення протиправних дій або затримання правопорушника. Достатність застосування силових заходів не повинна досягатись заподіянням певного розміру шкоди. Кожне застосування зброї, спеціальних засобів і фізичної сили повинно бути зупинено на межі припинення, відвернення правопорушення, чи затримання правопорушника.

Погоджуючись із поглядом О.С. Фролова, слід відмітити, що правоохоронець здатен об'єктивно врахувати достатність застосування сили тільки в контрольованих ситуаціях, в таких як затримання порушника, чого неможливо зробити під дією форс-мажорних обставин [1, с.138].

Застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів і фізичної сили має відповідати

обстановці, що склалася, характеру та ступеню небезпеки для людей, майна, або порядку управління, від тих діянь, на попередження або припинення яких воно спрямоване.

Розглядаючи сумірність оборони, М.І. Бажанов вважає, що заподіяна нападникові шкода повинна бути необхідною і достатньою у певній обстановці для негайного відвернення, або припинення посягання [9, с.290, 291]. Співвідношення застосування зброї при захисті суспільних відносин, з небезпечністю посягання, повинно враховувати всі обставини випадку [10, с.82]. Під час вирішенні питання відповідності застосування сили слід зважати на: знаряддя захисту і нападу, характер небезпеки, що загрожувала; обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил (місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників, їхні фізичні дані) та інші [11, с.209]. Інакше кажучи, заподіяна правопорушнику шкода має бути сумірною не тільки з небезпечністю посягання, але й з обстановкою захисту [9, с.290, 291].

Враховуючи такі цінності, як життя і здоров'я, в тому числі психічне, в нормативному регулюванні, а також в правозастосуванні, необхідно виходити з принципу відповідності шкоди, яка завдається суспільним відносинам, і наслідкам, які настають для правопорушника. Кореляція девіантної поведінки способом застосування сили можлива в тій мірі, в якій ця поведінка є протиправною.

Підводячи підсумок викладеному, варто зробити висновок про те, що дотримуючись спеціальних принципів застосування силових заходів, Державна прикордонна служба України, припиняючи правопорушення, зможе виконати ряд умов і обмежень:

- правомірне застосування сили відносно правопорушника;
- обмеження на застосування певних видів зброї та спеціальних засобів;
- умови застосування силових заходів відносно окремих категорій осіб;
- мінімальне завдання шкоди правопорушнику;

- оптимальний вибір періоду застосування силових заходів та ступеню їх дії.

Сформовані тенденції розвитку суспільства актуалізують ідею пріоритету прав і свобод людини в діяльності держави. Тому, удосконалення принципів застосування таких примусових дій, як силові заходи, є предметом подальшого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фролов О. С. Проблеми правового регулювання і практики застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу працівниками органів внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Фролов Олександр Семенович. - Х., 2000. - 233 с.
2. Інструкція про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України : наказ Адміністрації ДПСУ : від 21.10.2003 р., № 200.
3. Закон України «Про міліцію» : від 20.12.1990 р., № 565-XII // ВВР України. - 1991. - № 4. - Ст. 20.
4. Елистратов А. И. Административное право РСФСР / А. И. Елистратов. - Л. : Госиздат, 1925. - 215 с.
5. Військові статuti Збройних Сил України. - К. : Атіка, 2006. - 432 с.
6. Харитонов С. О. Кримінально-правова оцінка застосування вогнепальної зброї працівником міліції: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харитонов Сергій Олександрович. - Х., 2000. - 170 с.
7. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» : від 21.03.1991 р., № 875-XII // ВВР України. - 1991. - № 21. - Ст. 2.
8. Закон України «Про основи національної безпеки України» : від 19.06.2003 р., № 964-IV // ВВР України. - 2003. - № 39. - Ст. 5.

9. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.

10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. – К. : А.С.К., 2006. – 848 с.

11. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Атіка, 2008. – 376 с.

Ляшук Р. М. Спеціальні принципи застосування силових заходів Державної прикордонної служби України / Р. М. Ляшук // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 244–249 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09lrmpcu.pdf>

Розглянуто поняття «силові заходи» та «спеціальні принципи застосування сили»; проаналізовано спеціальні принципи застосування силових заходів, їх зміст, обсяг і особливості; внесені пропозиції щодо удосконалення принципів застосування заходів адміністративного припинення спеціального призначення Державною прикордонною службою України.

Ляшук Р.Н. Специальные принципы применения силы Государственной пограничной службы Украины

Рассмотрены понятия «силовые меры» и «специальные принципы применения силы»; выполнен анализ специальных принципов применения силы, их содержание, объем и особенности; внесены предложения по усовершенствованию принципов применения мер административного пресечения специального назначения Государственной пограничной службой Украины.

Lyashuk R.M. Special Principles of Use of Force Measures of State Border Guard Service of Ukraine

The article is devoted consideration of concepts «power measures» and «special principles of use of force»; to analyzed the special principles of application of power measures, their maintenance, volume and features; suggestions are borne in relation to the improvement of principles of application of measures of the administrative stopping of the special setting by State Border Guard Service of Ukraine.

Форум ДП